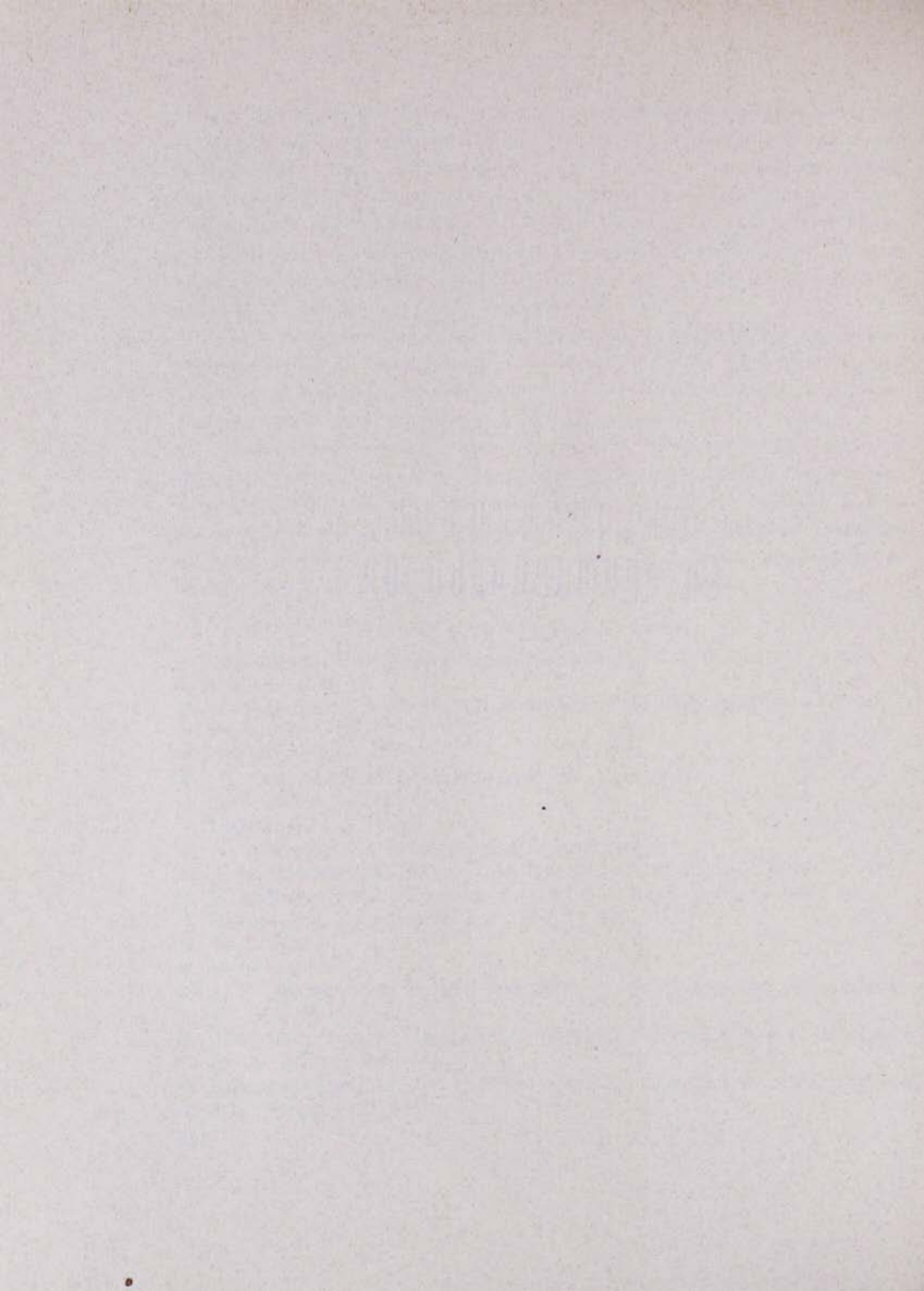

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ
ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆԱՎԱՐՏ ԵՎ ԱՆՏԻՊ ՄԻ ՀՈԴՎԱԾԸ

Հրապարակում և առաջարան Արամ Իճճիկյանի

Ի՞նչ դերատեսչություն է Աղամյանը Համլետ խաղացել:

Այս հարցը, ընականաբար, զբաղեցրել է և դեռ զբաղեցնում է Շեքսպիրի և «հայ հանճարեղ Համլետի» Պետրոս Աղամյանի» (Թումանյան) ուսումնասիրողներին:

Հայտնի է, որ Սենեքերիմ Արծրունին 1880 թ. օգոստոսին «Համլետը» թարգմանել է Աղամյանի համար, «ըստ պահանջման թատրոնի վարչության»¹: Սակայն այդ թարգմանությունը, որ մինչև տպագրվելը և տպագրվելուց հետո ենթարկվել է խստագույն քննադատության, չէր կարող զոհացնել և չի զոհացրել Աղամյանին: Ժամանակի թատերախոսները նկատել են և հետագայի ուսումնասիրողները պարզել, որ հայ մեծ ողբերգուն Համլետի կերպարը մարմնավորելիս ունեցել է իր դերատեսչություն՝ զգալիորեն տարբեր Ս. Արծրունու թարգմանությունից:

Արվել է երկու հետևություն՝ կամ Աղամյանը խաղացել է իր թարգմանած «Համլետին» տեսքով և կամ Ս. Արծրունու թարգմանությունն իր խմբագրությամբ:

Առաջին հետևության հիմքը 1887 թ. «Օդեսսկի վեստնիկ» թերթի թղթակցին Աղամյանի տված տեղեկությունն է, թե ինքը իր համար թարգմանել է միայն «Համլետը»: Վ. Թերզիբաշյանը և Ռ. Զարյանը միանգամայն իրավացի հանգել են այն եզրակացության, որ Աղամյանի խոսքը վերաբերում է ոչ թե ամբողջ «Համլետին», այլ միայն իր դերատեսչության²: Հավաստի, այսպիսով, մնում է երկրորդ ենթադրությունը: Այս վերջինն ամբապնդելու համար Վ. Թերզիբաշյանը և Ռ. Զարյանը որպես փաստարկ հանվել են «Համլետի»՝ Գ. Բաբադյանի թարգմանության մասին Թումանյանի գրած հոդվածում Աղամյանի դերատեսչությանց կատարված երեք մեջբերումների վրա:

«Թումանյանը և Շեքսպիրը» մեր ուսումնասիրության առնչությամբ վերանայելով բանաստեղծի արխիվը, հիշյալ գրախոսականի սևագրություններում, ինչպես և «Համլետի» Գ. Բաբադյանի թարգմանության՝ Թումանյանի ընտանիքի մոտ պահպանվող մի օրինակի լուսանցքներում հանդիպեցինք Աղամյանի դերատեսչությանց մի շարք այլ մեջբերումների ի վերջո, «Համլետի» Հովհ. Մասեհյանի և Գ. Բաբադյանի թարգմանությունների գրախոսության սևագիր թերթերի միջից հայտնաբերվեց Թումանյանի «Աղամյանը Համլետի դերում» անավարտ հոդվածը³, որ վերաբերում է մեծ ողբերգուի դերատեսչության, և ոչ թե խաղին, ինչպես ենթադրվել է:

Աղամյանի դերատեսչությունը, որից Թումանյանը բազմաթիվ մեջբերումներ է կատարել,

րստ բանաստեղծի վկայութիւն, պահպանիւ է եղել Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան գրադարանում⁴։

Արդ, ո՞ւմ թարգմանութիւնն է եղել արտիստի ձեռքի տակ։

Թումանյանը թարգմանչի անունը չի տալիս, այլ բավականանում է միայն դիտելով, որ «բոստ երևալիքին, թարգմանված է ռուսերենից (կարծեմ Կեռտերից)»։ Հորացիոն գրած է Գորացիոս,—ինքը Աղամյանը գրել է Օրացիոս։

Մանրագիծն համեմատութիւնը հավաստեց, որ դա, հիմնականում, Ս. Արծրունու թարգմանութիւնն է։ Ասում ենք «հիմնականում», որովհետեւ մի քանի տեղ այն տեսաւ, որի վրա արտիստն ուղղումներ և փոփոխութիւններ է կատարել Արծրունու թարգմանութիւնից տարբեր է։

Այդ տեղերը, ինչպէս և Աղամյանի գերատեքստից Թումանյանի կատարած մեջբերումները համեմատեցինք արտիստի «Շերտպիր և յուր «Համլետ» ողբերգութեան աղբյուրն ու քննադատութիւնները» գրքում եղած համադրատախան մեջբերումների հետ և տեսանք, որ դրանք բոլորովին տարբեր են։ Մեզ մնում էր նույն աշխատանքը կատարել «Համլետի»՝ Ավետիք Եղեկյանի թարգմանութեան հետ, որին, ձեռագիր վիճակում, անշուշտ Աղամյանը ծանոթ է եղել, քանի որ հիշատակում է իր ուսումնասիրութեան առաջարկում (էջ Գ)։ Ա. Եղեկյանի թարգմանութիւնը ես տարբեր է Աղամյանի գերատեքստից։

Այս ամենը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Աղամյանն իր գերատեքստը պատրաստելիս հիմնովին խմբագրել է Ս. Արծրունու թարգմանութիւնը և տեղ-տեղ նորից թարգմանել՝ հիմք ունենալով «Համլետի» ռուսերեն և ֆրանսերեն հրատարակութիւնները։ Իսկ ինչ վերաբերում է իր ուսումնասիրութեան մեջ բերված հատվածներին, ապա գրանք նա ալիւ է ամբողջովին նոր թարգմանութեամբ։

Ստորև հրապարակում ենք Թումանյանի «Աղամյանը Համլետի գերում» սեպտիք անալիտիկ հոդվածը, վերջում նաև գրախոսականների սեպտեմբերական և Գ. Բարազյանի թարգմանութեան լուսանցքներում Թումանյանի մեջբերումները Աղամյանի գերատեքստից։

Հ Ո Վ Հ. Թ Ո Ւ Մ Ա Ն Յ Ա Ն

ԱՂԱՄՅԱՆԸ ՀԱՄԼԵՏԻ ԴԵՐՈՒՄ

<...>Փոքր ինչ առավել [մոտիկ] քան բարեկամ և հեռու, քան որդի։
—Ո՛ր, կայսրուհի, ոչ թե կերեա, այլ իսկապէս կա. երևույթներու շեմ հավատար—(«ուշինչ կերեա, ես չգիտեմ»՝ ջնջած է և իր ձեռքով գրած —«երևույթներու շեմ հավատար»)։

Ասում է՝ սուղի արտաքին նշաններն ու ձևերը շէն կարող իսկապէս ցույց տալ հոգիույս զգացմանց (շփոթմունքներ ջնջած է և իր ձեռքով գրած՝ խառնակութիւններ), որով ես կառոյծորվիմ։

—«Ո՛հ, եթէ դուր, հոգուս շղթաներ...», մենախոսութեան մեջ մոր

ամուսնութեան մասին մտածելով, բացականչում է. ...«Ինչու մինչև այս աստիճան պիտի...» ջնջած է՝ հասներ, որ անշուշտ վերաբերում է նախորդ նախադասութեան մեջ հիշված ռոմանիկի աշխարհին, և իր ձեռքով ավելացրած է՝ հասներ ամենայն ինչ։ «Միայն երկու ամիս է, որ նա մեռավ, ո՛չ, երկու էլ չկա։ Թագավորն այնքան ազնիվ (իր ձեռքով) ռոման էր Հիպերիոն (այս՝ ջնջած) Սատիրին (իր ձեռքով ջնջած՝ համեմատելով, գրած) համար...

Ա. գործ. II տեսիլից <ըստ Արծրունու՝ Գ> Ադամյանի դերի մեջ ջնջած է Համլետի և Հորացիոյի խոսակցութիւնից այս կտորը.

(Հորացիո, իշխան)

Համ. Ուրախ եմ, որ քեզ նմանապես կուտեսնեմ, ողջւոյն։ Ճշմարիտ, ի՞նչ բան քեզ այստեղ բերեց։

(Հորացիո) Մուտնալ, իմ բարի իշխան։

Համ. Չէի կամենալ քո թշնամուցն անգամ լսել այդ խոսքը։ Եվս առավել դու չպիտի անարգես իմ լսելիքը, ինքդ քո դեմ զրպարտելով։ Ես գիտեմ, որ դու ծուլ չես։ Ի՞նչ գործ ունես դու էլզինորում։ Մենք այստեղ քեզ հարբեցողութիւն կսովորեցնենք։

Նույն տեսարանի մեջ հանված են հետևյալ խոսքերը իր հոր մասին.

«Մարդ էր նա կատարյալ, այս բառի բոլոր նշանակութեամբ. նորա նմանը ես չեմ գտնի<լ>»։

Հանված են նրա հարցուփորձը յուր հոր ուրվականի կերպարանքի մասին։

Երբոր վճռվում է պահնորդների հետ գիշերը հսկելու, որ ուրվականին տեսնի, ասում է.

«Եվ եթե նա կրկին ընդունե հորս կերպարանքը, ես հետը կխոսեմ, թեպետ դժուրքն ինքն բանար յուր բերանը և հրամայել լռել։ Կխնդրեմ ձեզանից—ինչպես որ մինչև ցայժմ պահպանել եք այդ խորհուրդը—պահպանեցեք դարձյալ ապագայում և ինչ որ տեսնեք այս երեկո...»

Այս տողերը նույնպես [հանված] ջնջված են և շարունակութեան վրա կպցրած է մի թղթի կտոր, որի վրա Ադամյանը իր ձեռքով փոփոխած գրել է տեսարանի վերջին մենախոսութիւնը, որ, ըստ երևույթին, բաց է թողած դերի մեջ։ Ադամյանի գրածը տարբեր է պ. Արծրունու թարգմանութիւնից, և այսպես է—

— Իմ հոր ստվերը, որ երևում է զրահավորյալ, ո՛հ մի շար բան կա այստեղ, սկսում եմ կասկածել մի որևէ մատնութիւն։ Ո՛հ կուզեի,

որ զիշերը արդեն հասած լինելու մինչև այն ժամանակ՝ հանդարտիր, հոգիս:

Չի կա՞ մի բռնաբարություն, որ չի հայտնվի մարդկանց, եթե երկրագոյնդին տակն անգամ խել պահված լինի:

Ա. Գործ. IV տեսարան [ի մեջ] դարաստափի վրա Համլետը հսկում է զինվորների հետ: Ասվում են թնդանոթի որոտ, փողերի ձայն և ուրախության աղաղակներ: Թագավորը զվարճանում է պալատում: Այս մի սովորություն է, և Համլետն ու Հորացիոն խոսում են սրա մասին. Համլետն ասում է... Հազիվ նա լեցնում է (ջնջել է)՝ պարզեցնում է գինվորաժակը, որ հրաժշտությունը և փողերու գոչյունը (ջնջել է՝ թնդանոթի որոտումը) ավետում է նորա կենաց բաժակները (ջնջել է՝ նորա հաղթությունը զինվա դեմ):

Այս խոսակցությունը իր ձևերով փոփոխության է ենթարկել ու կրճատել:

Երևում է ուրվականը: Համլետն սկսում է խոսել. «Պաշտպանեցեք մեզ, ո՞հ սերովրեք երկինք» (Լուսն):

Ոգի՞ ես դու բարություն, թե անիծյալ սատանա... և այլն: Դու հայտնվում են ինձ այնպիսի (ջնջել է՝ կոշական դեմքով, շինել է՝ գրավիչ և սիրելի կերպարանով), որ ես պարտ եմ խոսել քեզ հետ...

Ինչու գերեզմանդ, ուր մենք տեսանք քեզ այնքան հանգիստ պառկած (ջնջել է՝ բացեց, շինել է՝ բարձրացուց և գլորեց) յուր ծանր և (?) մարմարյա (ջնջել է՝ կոկորդր, շինել է՝ կափարիշը), որ արտաքսե քեզ...

Հինգերորդ տեսարանի մեջ ամբողջովին ջնջել է «Տեր երկնից և երկրի, էլ ի՞նչ կա, դժոխքն է՞լ պիտի կանչեմ և այլն» մոնոլոգը:

(«Դանիալում չկա ոչ մի անպիտան շարագործ, որ միևնույն ժամանակ չլինի անխիղճ խարերա» — համեմատել Բարադյանի հետ):

Երգման տեսարանում ջնջել է . . . «Է՛հ, պարոններ, դուք լսո՞ւմ եք, որ բարեկամս դադարի մեջ քնած չէ. կամենո՞ւմ եք երգվել:

...Որ դուք երբեք չեք խոսիլ այն բանի մասին, ինչ որ տեսաք. երգվեցեք սուրիս վերա»: Ջնջել է նույնպես «այստեղ և ամեն տեղ», թողնելով անզլիերենը՝ *Hic et ubique*. Ուրվականի ձայնին, որ գետնի տակից կանչում է՝ «Երգվեցե՛ք», Համլետը պատասխանում է՝ «Փառավոր գետնափոր ես դու (շինել է՝ սա) — սկզբում ավելացրել է՝ «Լավ ասացիր, ծնր խլուրդ»:

Բառախաղ՝ օտարոտի և օտարական:

Համլետը դարմացած Հորացիոյին ասում է.

«Այդ դարմանքը ընդունիր քո բնակարանում իրրե օտարականի»։ Աղամ-
յանը ջնջել է՝ գրել—«Օտարականաց արժանի ընդունելությամբ պատվենք
նրան, Հորացիո»։ Այս մի բառախաղ է, որ Մասեհյանը թարգմանել է
այսպես <...>⁵։

Շարունակում է — Երկնքում և երկրի երեսին շատ բան կա, Հո-
րացիո, որ մեր փիլիսոփայությունը (շինել է՝ փիլիսոփաները) անգամ
չի (չեն) էլ երազել։ Բայց այստեղն <...>⁶։

<...> էլ փոխենք. Երգվեցեք և այստեղ, ինչպես որ առաջ. ինչ-
պես որ ես ինքս կվարվեմ և այլն, փոխել է.—Երգվեցեք դարձյալ առաջ-
վա պես. եթե մի եզակիան բան նշմարեմ իմ վարմունքիս մեջ... Գուցե
ես հարկավոր համարեմ խելագար ցույց տալ, շլինի որ դուք, այսպես
(մեկնելով ջնջել է—գրել)՝ ձեռքերդ խաշաձև դնելով... և ոչ մի այսպիսի
ակնարկություններով ցույց տաք, որ իմ մասին մի բան գիտեք։ Երգվե-
ցեք Աստուծով և մահվան ժամուն (ինքն ավելացրել է) հանուն նորա
պաշտպանությունով։

[Մասեհյանն ասում է.

Դեհ, դուք երգվեցեք, և թող տերն Աստված

Ձեր կարոտ վայրկյանին ձեզ օգնական լինի]։

II գործողության մեջ II տեսարանում [որ գրած է I—տեսարանների
մեջ ճշտություն չի պահած, չի նշանակած]։

Պոլոնիոսը Համլետին փորձելուց հետո արձակուրդ է խնդրում—
Համլետ—Այն բոլորը, ինչ դու կարող կլինես ինձանից առնել (ջնջել
է՝ ոչնչից) ես այնքան հոժարությամբ չեմ ազատվի, ինչպես կյանքիցս,
ինչպես կյանքիցս (էջ 8)։

Համլետը Գիլդենշտերնին և Ռոզենկրանցին իրանց այցի համար
շնորհակալություն է հայտնում.

—Ես այնքան աղքատ եմ, որ շնորհակալությունս անգամ չեմ կա-
րող հայտնել. բայց դարձյալ շնորհակալ եմ ձեզանից (ջնջել է՝ «և
զգուշացնում եմ ձեզ, որ իմ շնորհակալությունս ձեզ կես զուրուշի օգուտ
չի տա», գրել է՝ «և պետք է ասել, որ այս շնորհակալությունս մի փոքր
ավելի արժի»։

Առհասարակ հակառակն է—թեև իմ շնորհակալությունը գրող չար-
ժի ձեզ համար... Սրանով Համլետն ակնարկում է իր դիրքն ու վիճակը
պալատում։

III գործողություն

Համլետն Օֆելիային ասում է—«Գեղեցկությունը, ավելի շուտ անարատությունը անսպառիշտության կհասցնե, քան առաքինությանը կառողանա նմանեցնել»:

Պետք է լինի—

Բայց անարատությունը չի կարող գեղեցկությունը պահել անարատ

II տեսարանում կրճատել է դերասաններին տված խրատը, Հորացիոյի հետ ունեցած մտերմական խոսակցությունը և ներկայացման ժամանակ Օֆելիայի հետ զրույցը:

Հոնզագոյի սպանությունը—ներկայացման ժամանակ, երբ թագավորը հանկարծ վեր է կենում հեռանում, Համլետը, իր գլուխին ուրախացած, վեր է թռչում—աղաղակում, (չնչել է—թող որոտալով վազե՞* վհատյալ նապաստակը, առողջն ուրախանում է. պետք է, որ մեկը քնի, երբ մյուսն արթնցած է, բովանդակ աշխարհում այսպես ստեղծած է՝ շինել է.

Վիրավորեցին նետով եղջերուն,

Մինը վայում է, այլ մյուսը ծիծաղում.

Մինը խնդում է, մին<ն> էլ արտասվում,

Այս տեսակ է ողջ այստեղ աշխարհում <...>

<«ՀԱՄԼԵՏԻ»՝ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ>

<...> էջ 26. «Կարծես ախորժակը որքան սրվում էր, այնքան քաղցր էր զգում»:

Կարծում եմ, էս «քաղցրը» նույնպես տպագրական սխալ է. պետք է լինի՝ «քաղց էր զգում», մեծանում էր, աճում էր:

<Հուսանցքում> «Աղամյան՝ «նորա սերը սիրո երջանկության հետ աճում էր»:

էջ 30. Համլետը առաջին անգամ, որ լսում է, թե իր հոր ուրվականը երևացել է, բացականչում է.

«Հրաշալի՜ բան է»:

«Հրաշալի»-ն բնագրի strange-ն է, որ անգլիերեն բառգրքում կնշանակի և՛ օտարոտի, և՛ զարմանալի, և՛ հրաշալի, անժանոթ, օտար: Էստեղ լինելու էր զարմանալի բառը:

Աղամյան՝ «Ջարմանալի է»:

* Բնագրում՝ վազում:

Գաղտնիքը լսելուց հետո Համլետը բացականչում է. «Ժանտ դալներն ի վերջո կգան հրապարակ, թեև հողագունդը քողարկի իր տակ...»: Պետք է լինի՝ «Թեև կուղ հողագունդը ծածկի իր տակ»:

<Լուսանցքում> «Ադամյան իր դերի վրա (որ ուրիշ ձեռքով է արտագրած) ինքն իր ձեռքով գրել է առանձին թղթի վրա և կպցրել. ասում է. «Զի կա մի բռնաբարություն (պետք է լինի՝ զաղտնիք), որ չի հայտնվի մարդկանց, եթե երկրագունդին տալին անգամ իսկ սլահված լինի»:

էջ 52. «Համլետ: Հա՛, հա՛, տղա, ինչպե՞ս, աշպե՞ս ես ասում: Այդտեղ ես, պարկեշտ մարդ»:

Թարգմանիչներից ոմանք խուսափում են էս կտորից, կրճատում են:

<Լուսանցքում, մատիտով>. Ադամյանը ջնջել է իր դերում:

...Ադամյանի դերում՝ Չորացած տունկերով խեղդված մի պարտեզ»:

«Դու հայտնվում ես ինձ այնպիսի կոշական (вызывающим) դեմքով»:

Ինքը Ադամյանը «կոշական դեմք»-ը ջնջել է, վրեն գրել՝ «Գրավիչ և սիրելի կերպարանքով»:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. «Համլետ: Ողբերգություն հինգ արարվածով», Հեղինակություն Վիլիամ Շեքսպիրի, Թարգմանություն Սենեքերիմ Արծրունու, Թիֆլիս, 1839: Թարգմանչի առաջարանը, էջ 5:
2. Վ. Թեդդերսոն, Շեքսպիրը հայերեն, 1956, էջ 74: Ռուբեն Զարյան, Ադամյան, «Արվեստ», 1960, էջ 401:
3. Գրականության և արվեստի թանգարան, Թումանյանի արխիվ, № 195:
4. Նույն տեղում, № 188, թերթ 1 ր.: Անհրաժեշտ է երևանի և Թբիլիսիի արխիվներում որոնումներ կատարել, թեև մի օր հայտնաբերվի Ադամյանի դերատեքստն ամբողջությամբ:
5. Թումանյանի ինքնագրում Մասեհյանի Թարգմանությունը չի բերված:
6. Այստեղ ընդհատվում է «Ադամյանը Համլետի դերում» խորագիրը կրող հոսվածի ինքնագիրը: Երրուկուսական մի հատվածը, որ ղնում ենք ստորև, գտնվեց «Համլետ»-ի՝ Գ. Բարազյանի Թարգմանության գրախոսականի սևագրերում (ԳԱԹ, Թումանյանի արխիվ, № 189):